

felül pedig tudjuk, hogy a II. Béla által 1132-ben alapított pozsonyi zirczi apácák ezen a vidéken fekvő birtokkal adományoztattak. Valószínű tehát hogy nekik is legalább majorságuk lehetett itt, s érdekes volna tudni: vajjon a nőszerzetesek is ily grangiákban időztek-e?

Bél (Notit. Hung. II. 221 és 239.) Csákány mellett említi szinte a közelfekvő sz. péteri régi remetelakot s egyházat, de melyet alkalmasabban helyén Illyésháza alatt fogunk tárgyalni.

16. *Csicsó* (Komárom várm.). Okíratilag 1268. stb említtve (Cod. Dipl. IV. 3. 452.). A mostani kath. plebániai egyház újabb modorban, minden ízlést nélkülözve, 1660-ban, mint fölirata s emlékkönyvei tanúsítják, a gróf Zichy-család által épült.

17. Az itteni régibb kastély egykor szinte vízárkokkal és tornyokkal védett várda volt, jelenleg újabb modorban nyaraló kastélylyá átalakítva, előbb gróf Zichyék most gróf Waldstein laka.

18. *Csölle* (Pozsony várm.). Okíratilag 1375-ben nevezve, mint az esztergomi érsek népei telepe (Cod. Dipl. IX. 5. 268.). Az újabb ízlésben épült vagy csak teljesen átalakított kis kath. fiókegyháznak a román apsisra emlékeztető félkörű szentélye és tornya sok oldalú gót idomú gulatetözete, bizonyára csak modoros későbbi utánzások, melyek máskép késő renaissance ízlésű áloszlopvonalai (Lisene) mellett előbbi eredeti idoma határozott jeleül nem vehetők.

19. *Csöllösztő* (Pozsony várm.). Okíratilag előjön 1287-ben (Cod. Dipl. V. 3. 343. és VII. 4. 199.). A Pázmányi Jegyzékből mint régi plebánia ismeretes (Péterffy i. h. 271.); nem ismeri ellenben az 1390-dik okirat. Jelenben Somorja fiók-helysége, melynek emlékiratai szinte említik egykori önálló egyházát. Ezen régi egyházát a Duna árja sodorta el, s romjai olykor a víz medréből föltünve még láthatók volnának.

20. *Csötörtök* (Pozsony várm.). 1206, 1216, 1283. stb okiratokban nevezve (Cod. Dipl. III. 1. 173., III. 2. 464., V. 3. 203.). Előjön bennök Csötörtök-helynek is mondva, mint város. Mint régi plebániai egyház Pázmány Jegyzékében áll, s az 1390-diki okiratban (Cod. Dipl. X. 8. 313.) Villa Liu-

poldinak írva jön elő. Mostani három hajójú és két tornyú kath. plebániái egyháza sajátosságos, a szokottól eltérőbb idomával a XV-dik század késő-gót izlésére mutat. Világosabb megismerhetése végett itt közlöm alaprajzát (l. az I. Tábl. 1. sz. a. *ábrát*), mely részben Csallóköz néhány más, hason szerkezetű egyházi építészeti emlékeire nézve is tájékozóul szolgálhat.

A nyolczszögből képzett három oldallal záródó szentélynek arányosan megfelelő hajó, két egyenlő hajóra osztatik középre helyezett két oszlop által. Ezen oszlopok ekkép sajátosságosan a szentély középvonalával vagyis úgy nevezett tengelyével (Axe) egy arányba esnek. Az egyszerű oszlopok sima, magas, karcsu töve homokkőből faragott, és hasonló, kevésbé előszökő, egyszerű kerekded talapzaton állanak; fönt fejezet (Capital) és tagozat (Gliederung, Profilirung) nélkül viselik az újabb félkörívű boltozatot, mely minden átmenet nélkül egyenesen az oszloptövekre ereszkedik. Az így képzett két hajóhoz az északi oldal felől még sajátosságosan egy harmadik, aránytalanul alkalmazott, alacsonyabb mellékhajó csatlakozik, két válívvvel (Scheidebogen, Arkadenbogen) összeköttetésbe helyezve a többi egyházzal. Ezen válívek és sajátlag árkádok támszárnyaiul oszlopok vagy oszloptámszárnyak (Pfeiler) helyett, csupán egyszerű, minden tagozás nélküli csupasz fal szolgál, melynek egész alakja mutatja, hogy későbbi átalakítás műve, melyről mindjárt alább szó lesz. A válívek fölött ismét magas csupasz oldalfal választja el a mellékhajót a többitől. Míg tehát a középső hasonló magasságu két hajó a csarnokegyház alakjával bír*), addig a harmadik alacsonyabb egyedül képez mellék vagy oldalhajót. Minél fogva már ezen, az egyház alapszervezetével látszólag ellenkező hajó, némileg

*) Csarnokalakú egyházaknak (Hallenkirchen) neveztetnek t. i. általában azon többnyire késő-gót idomú egyházak, melyekben a hajók egyarányú magasságuak, s így némileg csarnokszerű kinézésűek van, a régibb román s kora gót izlésű azon egyházak ellenében, melyeknek tagozott szervezete abban áll, hogy a középső hajó tetemesen magasabb az oldal- vagy mellék-hajóknál (Abseiten), ennél fogva külsőleg is különböznek: az utóbbinak hajóji külön tető alatt láthatók, míg a csarnokegyházak hajóji egy tető alá helyeztettek.

később szükségessé vált ragaszték-épületnek mutatkoznék, mintha ez t. i. az egyházhoz építettén, annak oldalfala kitörött volna, s a vályvek által azután az egyházzal összekapcsoltatott. Erre utalna azon hagyomány is, mely szerint az egyház ezen harmadik hajója eredetileg a reformátusok egyházának tartatik, melyet, midőn kezdetben a vallásfelekezetek együtt meg nem fértek, az egyház oldalfalához építettek. Később pedig, midőn az egyház ismét teljesen akár a reformátusok akár a katolikusok birtokába jutott, a hozzá ragasztott épület oldalfala kitörött, s a válaszfalnak ívnyílással való összeköttetése által alakult volna ezen harmadik mellékhajó. Hasonló hagyomány forog fön Csallóköz több ekkép szervezetlenül alakított templomairól, mint a nagy-magyarai és dunaszerdahelyiről (lásd ezeket).

A tárgy alaposabb vizsgálata azonban ezen vélemény alaptalanságáról azonnal meggyőzhet. A fölvetett esetben ugyanis az egyház ezen később kitörött falának, melybe az ívnyílások összekötésül alkalmaztattak, alapjában hasonló szélességűnek kellene lenni, minő az egyház déli oldalfala. Holott ez távokról sem az eset, amahhoz képest szélessége alig felényi lévén; mi nyilván mutatja, hogy fly vékony közfal csak is a vályveket tartó falúl, vagy legföljebb egy későbbi válaszfalúl alakíttathatott. E szerint ama hagyomány épen az ellenkező magyarázatot szolgáltatja. Hogy t. i. a templom eredetileg már így a késő-gót ízlés kevésbé szervezetes modorában egy mellék oldalhajóval épült, s a vallási megszakadás korában az egyik felekezet ezen mellékhajót talán közfalal számára elváltatá *). Mire azután a másik felekezet az egész templomot elfoglalta, ezen hajó összeköttetése a közfalba helyezett ívnyílások által újra eszközöltetett. Ez egyszersmind az oka talán, hogy az eredeti oszlopok vagy inkább támtövek

*) Ezen eset gyakori volt. Így értesülünk Balla Nagykőrösi Krónikájából (13. lap), hogy a vetekedő felekezetek elrekesztve a templomot két részre, egymás között megosztották. Hasonlón történt Tolnán s egyébütt (lásd, Lampe: Hist. Eccl. Reformatae és Haas: Emlékek a Dunamentén. Danielik Emlékkönyvében II. 370. lap.). De ez valószínűbb is, mint hogy külön egyházat építve azt épen az előbbinek falához ragasztották volna.

(Pfeilerschaft, Pfeilerbündel) helyett, melyeken az összekötő válívek s arkádok emelkedtek, jelenleg csupasz választófalak szolgálnak az összekötő válívek támszolgálatul. Azon időben, mint a plebánia emlékiratai értesítenek, más változások is történtek; különösen említik, hogy az egyházzal összefüggő két kápolna a protestánsok által ledöntetett volna. Lehet hogy ezen kápolnák a közepén esetlenül kiálló mellékhajót az egyházépülettel alsó és felső részén közvetítették. Valószínű szinte, hogy a középső hajónak is a közepén elhelyezett oszlopok által két hajóra elosztása ily későbbi mű; midőn talán a bedőlt vagy megrongált eredeti csúcsívet helyébe az újabb félkörboltozat alkalmaztatott, könnyebb alakítása végett helyeztethettek közepére az oszlopok, mi által a tetemes boltnyújtás (Bogenstreckung) elkerülhető volt, valamint a gyöngébb közfalra háramló teher is megkönnyített.

A mértékarányok következők; a szentély vagy karhely hossza belső világában 29', szélessége 20'. A hajó hosszúsága 40'. A középső két hajó szélessége 27'; a mellékhajóé 11'; mind a három együtt 38'.

A templomnak szabályszerint nyugat felé fordított homlokzatát tömör alakításu kéttornyu alkotmány képi¹⁾. Közepén létezhetett a bemeneti előcsarnok (Vorhalle) az egyház főkapuzatával (portale), mely azonban jelenleg kívülről elfalazva, ennek semmi nyomát sem mutatja, és csupán belülről az egyházból van szűk nyílása. A tornyok azon tekintetben is nevezetesek, hogy ámbár alakuk: a négyszög fölötti nyolczoldalu gulacsúcs tetőzet, négy oldalán a hasonló kisebb tornyocskák által körülveve, tökéletesen megegyez az egyház késő-gót idomával; még is a toronyablakok, egészen eltérőleg, félreismerhetlen román idomokat tüntetnek elő. Tökéletes félkörív hajtással, gömbölyű oszlopocskák által kapcsoltnak össze (gekuppelt), melyekre boltozatuk ereszkedik; a kerek oszlopfejezetet egyszerű hengeralakú dűledés (Wulst) képezi az úgynevezett teke vagy gyöngyékezettel (Kugl v. Perlornament) díszítve; kevésbé előszökő talapzatukat az oszlopfőhöz

*) Ezen részének képét lásd szabad kézrajzban közölve a Vasárnapi Újság 1858-diki foly. 2. számában.

hasonló hengeralakú domborodás közvetíti. Ezen részletek nyilván a templom egyéb idomától eltérő román ízlés nyomai lehetnek, melylyel máskép még csupán a tornyok tömör, nehézkes tömege, hasonlóan román építészeti jellemző tulajdonság, volna némi öszhangzásban található. Úgy látszik tehát, mintha az egyház ezen részletei még előbbi román építészeti korszakából maradtak volna meg. És lehet hogy egy itteni régibb, talán XII-dik vagy XIII-dik századi román egyház — miután ezen időből a hely már is, mint főnebb láttuk, városnak vagy „forumnak“ neveztetik — később a XV-dik században gót idomban átalakított. és részben ujonan épült. Ámbár máskép ily stílvegyületnek csak abban is volna kereshető, hogy hasonló egyház keletkezte és béfejezése közt gyakran egész, sőt több század is eltelt, s azért különféle ízlésekben alakulhattak egyes részleteik *); de különösebb fölvehető az is, hogy a vidéken az egymásra következő építészeti ízlések határozottabb kifejlődése gyakran minden közvetítés nélkül létesült, anélkül hogy a sajátlagi átmeneti idom közöttök érvényre juthatott volna. Egyébkint a torony más ablakai, melyek részint már befalazták, más idomokat is mutatnak, s egy csúcsívű mellett látni egy mást, melybe jelenleg az óra helyeztetett, újabb ízléstelen oszlopkerettel és párkányzattal alakítva.

A torony déli oldalához emeletes kisebb épület alkalmaztatott, mely egykor az egyház kincstárául (thesaurarium) szolgált volna. Hasonlón áll a szentély éjszaki oldalán, szokott helyzetben a sekrestye. Az egész épületet a gót idom sajátos oldaltámai veszik körül, melyek tömör — nyilván a késő-gót idomot jelző — alakítással a talappal együtt háromszori tagozatban emelkednek és rézsutos tetővel végződnek. Későbbiek azonban ezeknél a minden tagozás nélküli rézsutos támfalak, melyek csupán szükségből roskadozó toronyhomlokzata támogatására újabb időben alkalmaztattak.

*) Például a bécsi sz. István egyház XII. században kezdett építésénél fogva homlokzatán tiszta román ízlést tüntet elő; későbbi hajója már kora gót, szentélye pedig és tornya mint legkésőbbi részei késő-gót ízlésben épültek a XV- és XVI-dik században.

Az egyház egyébkint kívül és belül újabb időben több javításon s újításon ment át. Így eredeti csúcsív boltozatát jelenben félkörív pótolja; hasonlóan ablakai csúcsív záródását is; és csak a szentélyben tartá meg az utóbbiak közül néhány eredeti alakját; ezek meglehetősen egyszerű alakítást mutatnak, csak a szélesebbek vannak két tőrre osztva, egyszerűn tagozott köfaragványu ablakfelek által; hasonló egyszerű díszművezetők (Masswerk), közönségesen a hármalevél (Kleeblatt) és háromfélkör (Dreipas) fölött a lángozott alak (flamboyant, Fischblase), közbe ékelt orridomokkal (Nase). Mai színes üvegfoglatuk kétségtelenül későbbi berakat. Hiányzik a szentségház is, mely, mint értesülök még, nem oly rég töretett le; az ajtók is ujonan alakítottak. Régiebbek a szentély jobb oldalfalába helyezett, fölül átvezett ülhelyek, minők a régibb egyházakban több helyütt előjönnek, s nyilván az oltár körül foglalatoskodó egyháziak ülhelyeül szolgáltak.

A szentély bal oldalfalába *Mérei Mihály* alnádor, XVI-dik századi egyik előkelő államférfi és jogtudósunk síremléke van elhelyezve*). A mű vörös és fehér márványból renaissance ízlésben alakított, s párkányzaton meg vállköveken emelkedő oszlopos állványt képez. Az oszlopokon emelt felső párkányzaton fölül, félkört képező fehér márványlapon domborműben

*) Kiról a jóhírnévnek máskép nem igen kedvező Forgách (Commentar. 453.) is mondja: Vir prisci moris virtutisque, et alio principe et alio tempore dignus. Lehotzky (Stemmatographia II. 239.) Istvánffy kézírati feljegyzése szerint mondja: Familiam clarum virtute et ingenio longe clariorum reddidit, mirabili pollens ingenio et memoria, juris hungarici peritissimus. I. Ferdinánd rendeletére az ő elnöklete alatt néhány kitünőbb államférfi és tudós szerkeszté 1552-ben a Quadripartitum Opus. Juris Cons. R. Hung. munkát, Verbőczy híres Hármaskönyve ellenében. Mely azonban ámbár mellékes használatban volt, jogérvényre soha sem jutott; s végre 1798. Zágrábban ért első kiadást, I. Wallaszky: Conspect. Reip. Litter. 2. kiad. 158. És Horányi II. 605. Dignus, úgymond az utóbbi, cui Themis colossum errigat, et viri memoriam ab interitu vindicet. Még is emlékére tudomásom szerint eddig senki sem figyelmeztetett Bélen kívül, ki azt szinte ezen szavakkal röviden végezte, midőn a csötörtői templomot megemlélté (Notit. II. 230): „Templum insigni mole substructum, atque gemina praefultum turri, Méreii summi viri epitaphium ostendit.“

a megváltó föltámadása állittatik elő. Párkányzata alatt a következő latin versek állanak :

Vir pietate ingens et servantissimus aequi,
 Pannonice Lumen iuris honosque fori,
 Hic situs est Michael Merinae gloria Stirpis,
 Nostra cui nullum saecla tulere parem.
 Quem licet extremae confectum aetate senectae
 Abstulit ingratis, livida mors manibus.
 Hunc tamen ut nimis properato funere raptum,
 Deplorat triști patria cum gemitu.
 At Tibi sancte Senex sit humo levis, et Tua virtus
 Te iungat magnis, inclita coelitibus.

A vörös márványoszlopok közé foglalt fehér márvány fölap meglehetősen kivitelű domborműve a Feszület alatt térdelve a megholtak számos tagból álló családját az akkori szokás szerint állítja elő: nők, férfiak és gyermekek imádkozva emelik kezeiket a Feszület felé. A mű nem csak a XVI. század jelmezei s öltözéke tekintetéből érdekes, de úgy látszik hogy az előállított alakok, legalább a fűszemélyek, arczképi hűséggel advák. Az oszlopzat talapzatát képző kiálló párkányzat alatt, mely két szörny előszökő fején nyugszik, az egész ismét alúl is mint fönt egy félkörű márvány lappal végződik, melyen a következő fölirat áll :

Magnifico D. Michaeli de Mere ex provincia Sigiensi (olv. Simegiensi) oriundo, qui Ferdinando et Maximiliano Romanis Imperatoribus, Ungariae Regibus dum vixit fidelem constantemque operam navavit, et ab iis Propalatinatus honore decoratus fuit, et in iure dicendo Patriam ornavit. Viro integerrimo, et Seni probitatis eximiae, Emericus, Michael, Anna, Sophia et Catharina liberi superstites hoc monumentum coniugi et parenti pientissimo posuerunt. Vixit annis 72. Fato functus est 26. Febr. Anno Chri. MDLXXII. Non longo post tempore simili fato eum secuti sunt Juliana coniux et Stephanus filius, qui vixerat annos 32 itaque simul hic sunt humati.

*Vivite Superstites mortalitatis memores *).*

*) Gyanítom hogy ezen fölirat szerzője talán hírneves történetirónk Istvánffy Miklós, Méreynek később hivatalában mint alnádor utódja, s itt Fölbáron laktában szomszédja is, kitől több hasonló síriratot bírnak ezen időből (lásd alább Fölbárt).

A fölírat mellett márványlapba domborún vésett kettős czímer. Egyiken, a jobb felől (heráld. véve): oldalain kivájt vértben háromágu korona fölé helyezett pelikán madár magzatait vérével táplálva. A nyílt sisak fölött ugyanaz. A bal felől helyezett czímer hasonló vértében háromágu koronából kinövő női alak térdképben, hullamzó hajjal és koromázott fővel, mindkét felől hold. A nyílt sisak fölött ugyanez. Az első, Mérey-család czímere, a másik Forgách családé, s valószínűleg Mérey nejeé ¹⁾.

Az egyház régibb eszközei közül kiemelhető még egy nyolczoldalúlag alakított vörös márványmedence, tekertművű oszloptőre állítva (gewundener Säulenschaft). Most szenteltvíztartóul szolgál, de valószínűleg régebben keresztelő medence lehetett. Egy régibb alakú, máskép egyszerű mívű ezüstkelyhen a következő fölírat olvasható: *C. Andreas Camerarius Imperatoris MCCCCCLXXXIII*. Egy más elenyészett régibb kehelyről szól még a plebánia emlékkönyve, hogy rajta arany czímer fölött a következő fölírat volt: *Anna Mere nupta C. Andreae Balassa*. Ez fölvilágosítja az előbbi fölíratot is, hogy az gróf Balassa András (C. Andreas) Mérei Mihály veje (Anna leánya neveztetik főnebb a síriron is) ajándéka volt ²⁾.

¹⁾ Lehotzky (Stemmat. II. 239.) nejeül ugyan Zablatth Juliánát említi, s ezen keresztnévre nézve a sírirat is megegyezne vele. Mocsárynál (Nógrád várm. IV. 135.) azonban találok hogy Mérei csakugyan Forgách-leányt, Forgách Péternek nővérét bírta feleségül. Ez a Bélnél előjövő Forgách nemzetségi tábla szerint V. Péter hajadonul följegyzett Juliána testvére lehetne (V. Péter élt 1539 körül, l. Bél, Notit. IV. 383.). E szerint, ha csak Lehotzky ebben is nem hibázott, Mérey első neje lehetett Zablatth Juliána, a második pedig, kit a sírirat mint itt eltemetettet nevez, s kinek czímerét a síremlék viseli, kétségkívül Forgách Juliána volt.

²⁾ Lásd gr. Balassa Andrásról Nagy Iván Magyarorsz. Családai I. 125. és Kerekgyártó Árpád, Magy. Életrajzai. I. 144. Az utóbbi az ezen kehelyről ismeretes évszámot is megemlíti, s erre Lehotzkyt idézi kútfőül, kinél ennek semmi híre. Az adat általam hozatott elő Nagy Iván idézett munkája Balassa Andrásról szóló adatai kiegészítésül az 1857-diki Pesti Naplóban megjelent recensióban, előlegesen ezen íratomból véve.

Az egyház történetét illetőleg emlékirataiban, melyek 1676-tól kezdődnek, s egyházlátogatási jegyzőkönyveiben olvasom, hogy itt hat kanonokból álló társas káptalan, az emlékkönyv kifejezése szerint úgy nevezett „*fertály káptalan*“ székelt volna egykor. A prépostot s egyszersmind plebánost még más öt plebánia adományozása illette, úgymint: *Sz. Örsébet, Csákány, Gomba, Beke, Féll* (lásd ezeket). Hogy ezen Csötörtök körül alig félórányi távolságban fekvő apró helységek csakugyan önálló plebániák voltak egykor, azt az illető helyeknél adatokkal bebizonyítva látjuk. Közölök jelenleg a négy előbbi, Csötörtök fiókegyháza, és csupán Féllnek van később újra felállított plebániája. Tudomásunkra azonban egyháztörténelmünk eddig mitsem említ egy itt létezett káptalanról. Létezése még is némileg épen egyházépülete emlékével volna véleményezhető. Tudvalevőleg a középkorban csupán a püspöki székes és káptalani egyházak bírtak azon joggal, hogy az előbbieket egyházaikat hármassal toronnyal, az utóbbiak kettővel építhették. És sajátságosan épen itt Csallóközben előjövő másik kéttornyú egyháznál is (lásd, Egyház-Gellye) hasonló hagyományos emlékekkel találkozunk, hogy az is káptalan ideiglenes széke volt. A torony mellett létező, főnebb említett kincstár is szinte még káptalana korából származtatik; valamint hogy az ily külön kincstári sekrestyék s egyszersmind régibben, mint tudjuk, káptalani levél- és könyvtárak szinte csak a káptalani egyházak mellett jönnek elő. Véleményezhető volna szinte talán, hogy azon főnebb nevezett plebániák lelkészei, melyek a csötörtöki plebános és prépost adományozásától függöttek, számra öten, képezék a csötörtöki prépost plebános alatt ezen káptalant *).

A templom alapítására nézve már ezen plebániai emlékiratokban találjuk szinte följegyezve a Bévezetésben em-

*) Figyelembe jöhet ugyan e mellett azon körülmény, hogy nem csak Csákány a zirczi szerzetesek birtokában volt, de a f. i. 1254. okirat szerint (Codex Dipl. IV. 2. 214.) Csötörtök jövedelme egy részét is húzták; mi másképp természetesebben az ide való káptalant illethette volna, melyet azonban mind ezen okiratokban soha sem találunk említve.

lített azon hagyományt, mely szerint Csallóköz 12 régibb temploma sz. István által a 12 apostol tiszteletére építtetett. Csötörtök régi egyháza már azon körülménynél fogva is hogy sz. Jakab apostol tiszteletére van szentölve, természetesen kitűnőleg ezek közé számíttatik. A mai egyházépület késő-gót idomaiból láttuk azonban, hogy az csak a XV-dik században épülhetett, vagy hogy csak az előbbi akkor egészen átalakított. Sőt az észrevett korábbi román építészeti idomok is (a leírt toronyablakon) legföljebb csak a XII-dik század építészeti korára volnának visszavihetők. Másképp kétségtelenül valószínűnek látszik, hogy Csötörtök, mint már a XIII. század elején említett tetemesebb helység sőt város (a f. idézett 1206-diki okirat ugyan praedium Csötörtök helynek nevezi, de már is oly praediumnak, mely proventus fori-val *), tehát vásárjoggal bírt) a mainál előbbi régibb egyházzal bírt; s talán épen ezen régi román egyházából maradtak fön tornyán az eltérőbb részletek. Lehet hogy ennek alapítója, a hely okiratilag első ismeretes ura: Sándor a Bazini és Sz. Györgyi grófok nemzetségéből, ki a fön idézett 1206-diki okirat szerint, a helyet adományban kapta; melynek azonban vásári jövedelme egy része a zirczi szerzeteseket is illetvén, gyanítani lehetne szinte, hogy a közeli Csákányban birtokos és lakó szerzetesek, egy akkori ily egyházi építményben anyagi vagy tetteges részt is vehettek.

Szem előtt tartva ehhez különösen azt is, hogy a csallóközi sz. Jakabról címzett zirczi szerzetbéli csákányi apátság-rul szóló kétes adatok (l. f. Csákány alatt), úgy látszik, némi összefüggésben mutatkoznak a tőszomszédjában levő csötörtöki szinte sz. Jakabról nevezett s állítólag káptalannal bírt egyházzal; annál inkább, mert egy részt az adatok oda útnak hogy Csákány a csötörtöki egyház fiók plebániája volt, más

*) Cum omni proventu fori quod in eodem praedio est — az okirat szavai (lásd, Cod. Dipl. III. 2. 464. és III. 1. 173.). Később azonban Zsigmond alatt 1430-ban, mely időből mai késő-gót idomú egyháza származhatik, már csakugyan mint város: civitas említetik. Legalább ennek vélem az ottani városok közt elősorolt Leupoldsdorf-ot. Lásd Cod. Dipl. IX. 7. 199, s alább Csötörtök ezen német nevét.

részt pedig hogy a csákányi-zirczi birtokhoz Csötörtök jövedelmei egy része is tartozott.

Mind a mellett azonban, hogy ezen adatok által már meglehetősen tájékozva vagyunk Csötörtök román és gót építészeti korszakai iránt; még is ezen építészeti emlékeihez csatlakozó további nevezetes hagyományok nem csak nemzetünk keresztyénsége első korába, de még azon túl is egész a római pogány korba fölérnek; melyeket tehát, bár mily bizonytalan alapúak legyenek, kénytelenek vagyunk tárgyunknál fogva még bővebb figyelemre és vizsgálatra méltatni, ezt pedig annál inkább, mert nyilván csak előbbi véleményünket erősítik. Szemtanúk által értesülök, hogy a templom közvetlen közelében, hol jelenleg a plebánia kertje áll, még az újabb időkig egy régi torony vagy kápolna alakú rom létezett, melynek helye s alapfalai maig kivehetők, anyaga pedig csak nem rég újabb építkezésekre fölhasználtatott. Ezen épületet a közvélemény pogány templom maradványának tartotta volna, különösen pedig a vidék műveltebbjeinél *Fanum Jovis* név alatt levén ismeretes, felőle azon vélemény uralkodott, hogy a rómaiak által Jupiter tiszteletére emelt templom volt ¹⁾.

Pannonia régi topographiája tudomásunkra mit sem tud egy itteni római telepről, s általában egy ilyennek a Duna bal partján fekvése a római Pannonia eddigi ismeretével nem igen volna megegyeztethető. Ámbár hasonló, ha valószínűbb esetet is, épen előbb Bálvány-Szakálosnál véleményeztem ²⁾. Figyelmeztetek azonban e mellett mindenk előtt Bélnek Csötörtök nevét tárgyaló véleményére (Notit. Hung. II. 230.), miután nekem úgy látszik, hogy ezen torony vagy kápolna-rom felőli tudákos *Fanum Jovis*féle vélemény az ő szavai nyomán keletkezett. „*Diem Jovis* — úgy mond Bél — *eo vocabulo* (t. i. Csötörtök, mint a helyet nevezik) Hungari appel-

¹⁾ Jeles történet- s jogtudósunk Bartal Györgynek szivességéből értesülök, hogy ő maga annak mint római régiségnek kéziratban leírását ismerte az előbbi helybéli plebános birtokában. Jelenben nyomára nem akadhatni.

²⁾ Részely szerint (az István Bácsi című naptár 1857. foly. 149. lap. közölt Csallóköz leírásában) a Csötörtök szomszédságában levő Somorja közelében állítólag szinte római régiségek ásattak ki.

lant. Ad imitationem veterum Fanum Jovis posset vocari. Germani Leopersdorf ¹⁾, diplomata quae legimus Leopoldsdorf nominant ²⁾. Non plane nihil dicunt, qui a Jove arcescunt vocabulum, quasi Jupitersdorf primitus fuerit, quod postea imperitum vulgus ob pronuntiationis difficultatem in Jeopordsdorf ac tandem in Leopoldsdorf detorserit. Sed diplomata aliter.⁴ Ime Bél ezen félreértett szójátéka- vagy magyarázatából eredhetett a vidék műveltebb lakói között a rom vagy toronyépület Fanum Jovis neve, melyre, úgy látszik, Bél okoskodása egyszerűn alkalmaztatott. Ha csak föl nem vesszük, hogy Bél szavai talán valamely kétes tudósításból egy itteni Fanum Jovis felől eredtek, melyet vagy félreértett, vagy ezen magyarázattal mellőzni kívánt. Mi azonban Béltre nézve aligha valószínű. Annyi bizonyos hogy Bél még egy itteni Fanum Jovis nevű s annak tartott toronyról mit sem tudott, mert máskép már a mondottak következtében is bizonyára el nem hallgatta volna. Igaz ugyan, hogy a mint nem sokat gondolt az építészeti és műemlékekkel, s azokat legfőlebb felületesen egy-két szóval érinté — ámbár érdemeül legyen kiemelve, hogy még is nagyobb figyelmet tanúsított irántok, mint valamennyi eddigi utódai, kik nagyobbára az ő és Bonbardi vállain állva, még azt sem tartották figyelemükre méltóknak, a mit ezek már előhoztak, — úgy ezen épületről sem szól, ámbár az korában még csakugyan épségben

¹⁾ A mostani kimondás szerint helyesebben: Loipersdorf. Thielenél (Königr. Ung. I. 17.): Loibersdorf, Korabinszkynál (Lexicon 101.): Luipersdorf, Vályinál (Magyarorsz. Leírása I. 446.): Leopoldsdorf és Knippersdorf, az utóbbi valószínűleg hibásan.

²⁾ A fön idézett legrégebbi okiratok csak magyar nevén nevezik. Ellenben az idézett 1216-ki okirat Csötörtök határai leírásában nevezi a vele tőszomszédos: Terra Loypi, aqua Loyp, terra és villa Lipoth határhelyeket, melyek egyaránt azon Sz. Györgyi grófokhoz tartoztak, kiknek birtokába jutott Csötörtök is, és kik, úgy látszik, azon tájban már ezen helyeket német lakosokkal gyarmatosították. Villa Liupoldinak nevezi szinte az 1390-diki okirat (Cod. Dipl. X. 8. 314.), valamint a f. idézett 1430-diki: Leupoldsdorfnak (IX. 7. 199.). Úgy látszik tehát hogy az eredetileg Loyp vagy Lipót nevű helynek neve, csak későbbi német gyarmatosai által lett Leopoldsdorffá. Ellenben magyar-szláv Csötörtök, Stwretek neve, a mennyire negyedét is jelent a szlávban, jól illenék negyed vagy fertály káptalanához (?)

főnállott. Annál meglepőbb hogy Vályinál (Magyarosz. Leírása I. 446.), ámbár nagyobbára szinte csak Bél és Korabinszky nyomán jár ¹⁾, már az adatot teljesen, mint a hagyomány tartja, megemlítve találjuk: „Egy hegyes toronyforma gothus épülete is volt itten Fanum Jovis névvel — úgy mond — mely ezelőtt 16 esztendővel elbontatott.“ Nyilván, mint a határozott évszám mutatja, e vidékről kaphatta tudósítását. Ámbár én annak az 1780-diki évnél, melyre itt az évszám utal, későbbi lerontásáról, vagy hogy csak falai teljes lehordásáról értesültem.

Valamint azonban ezen vizsgálat mutatja, hogy egy itteni római pogány templomról s annak Fanum Jovis nevére szóló adatok meglehetősen kétesek; úgy más részt önként kínálkozik a vélemény, hogy ezen, a templom mellett állott kápolna vagy toronyszerű kerekded épület valószínűleg román ízlésben keletkezett úgy nevezett Baptisterium vagy Carnarium azaz keresztelő vagy halotti kápolna lehetett, minők közönségesen a régibb, nevezetesebb plebániai egyházak mellett — mint már Alistálnál érintettem — ezen célra az egész román, sőt gót építészeti időszakon át — és pedig a baptisteriumok már a VIII. századtól kezdve, a Carnariumok XI—XV-ig — ily kerek vagy nyolcszögű alakban építettek; mint ilyenek a külföldön maig tetemes számmal találhatók; s hazánk főnmaradt építészeti emlékei közt sem ritkák. Nevezhetők például a jáki, sopronyi, sőt még néhány későbbi gót idomban keletkezett is, mint a holicsi, szakolczai stb. Hogy a csötörtöki talán a gyakoribb és későbbi Carnarium vagyis halotti kápolna volt, tanusíthatná azon körülmény is, hogy alatta sírbolt volt, melyből, mint szemtanúk állítják, csontvázak ásattak ki. Előbb említém szinte a plebánia emlékkönyvei azon adatát, hogy régebben az egyház mellett még két külön kápolna is állott, melyek egyike talán épen a szóban levő lehetett ²⁾. Ezen épületről adatokban tehát ismét

¹⁾ Lásd előszavát s ugyanott Schediusnak a munka felől szóló véleményét.

²⁾ Megjegyezhető szinte az is, hogy ezen Carnarium-féle köralakú kápolnák leginkább a XIII. század elején divatozván, a műértők álta-

itteni régi, talán XIII. vagy XIV. századi építészeti emlékek nyomára vagyunk utalva, melyek e szerint a mai egyház tornyain észrevehető román ízlési nyomokkal is összefügghetnek.

A hely egyébkint, mint már főnebb érintém, valószínűleg a Sz. Györgyi grófok által német lakosokkal gyarmatosítva, igen népes lehetett, s virágzó ipart s kereskedést üzött *). Ezen népes és virágzó voltának köszöni kétségtelenül régi, nagyobb szerű egyházi építkezéseit. Jelenleg lakosai megfogyott száma alig tesz ezeret, és ezek tiszta magyarok.

21. Csötörtök batárában Misérd felé több, mintegy hat vagy hét hasonló, a pogány sírhalmok módjára alakított csucsos domb látható. Belőlök a földművelő nép, mint személyesen értesültem, kapálás közt gyakran vas eszközök töredékeit, nyilakat és csontokat ás ki; mi rájok, mint pogány sí-

lánosabb véleménye: hogy azok a keresztadak következtében a Szentföldről visszatérő főurak és vitézek által a szentsír egyházának utánzására emeltettek (lásd Sacken, Mittheil. der Central-Comm. f. Erhaltung d. Baudenkm. 1856. foly. 351. l. Deutsch-Altenburg leírását, és Heider: Ueber die Bestimmung Romanischer Rundbauten u. ott. 33. lap.). Mi már itt azon véleménynek adhat helyt, hogy Csötörtök első ismeretes idejéből említett birtokosai valamelyike, talán II. András palaestina hadjáratában részt véve, lehetett ezen halotti kápolna alapítója. Keletkezésüket egyébkint azon körülmény is előmozdítja, hogy azon korban az egyházbani temetkezés általában tilos volt, s azért ezen külön célra épültek az egyház körül levő temetőkben a halotti kápolnák. Más részt ezen kápolnák kör- vagy nyolcszögű, a maitól eltérőbb alakja megfejtje azt is hogy, midőn fölhasználtak, rendeltetésök feledtével a nép ódon kinézésöknél fogva régi pogány templomoknak vélte; mint tudomásomra is így tartja a nép a hazánk határán álló hasonló román köralakú petronelli és német-óvári példányszerű remek e nemű keresztelő és halotti kápolnákat egykori pogány római templomoknak; természetesen ott annyival következetesebben, mert ismeretes római telep: Carnuntum helyén állanak. És hasonlóan a műveltebbek tudákos közvéleménye azokat ott is Mercurius templomainak nevezte volt, míg újabban a műtörténet ezen tárgyat is fölvilágosítja.

*) Bél i. h. mondja: „Ante cladem Mohacsianam a Germanis celebratur, quod nos anni 1488 protocollum docuit.“ Lásd Korabinszkyt is (Lexic. 101.) meg Vályit és Bél más utáníróit.

rokra annál inkább figyelmeztethet. Vajjon azonban csakugyan pogány sírok-e, vagy inkább, mint Bél véli ¹⁾, Bethlen itteni ütközeteiben elesett harcosok sírjai? csak a bővebb vizsgálat fogná kétségen fölül emelni.

22. Csötörtök mellett mint nevezetességről emlékeznek még helyiróink sajátságos különálló kenyérsütő kemencze-épületekről (lásd Korabinszkyt, Geogr. Hist. Lexicon. 101. és Vályi, Magyarország. Leírása I. 446.); de melyek nekem inkább Csallóköz más helységeiben, mint Karcsákon, Alistálon, Hodoson s általában Felső-Csallóköz több falujában szinte önként, építészeti tekintetben is sajátságos alakításuknál fogva föltűntek. Gyúrt sárból készült falazatuk kerekded alakban kúpszerűen emelkedik több ölnyi magasságra, hol azután a végén hegyes csúcsba összefoly. Vajjon, minden esetre különös és sajátságos alkatuk talán nemzetünk vagy csak Csallóköz sajátja-e csupán? meg nem határozhatom; még inkább abban kell hagynom ezen sajátságos alakításuknak és idomuknak, mint ilyennek eredeti nemzeti építészetünk tekintetében aligha már kimagyarázható jelentőségét ²⁾.

23. *Dercsika* (Pozsony várm.), eredetileg György-Soka, Soka-vagy Sikának nevezve, okiratilag ismeretes 1253. (Bartal, Commentar. ad Hist. Status Jurisq. Publ. II. Mantissa. XIX., l. Jerneyt is Magy. Nyelvkincs, 72.) ³⁾. A bakai egyházlátogatási jegyzőkönyvek — miután Dercsika előbb Baka fiókegyháza volt — tudósítanak, hogy a dercsikai egyház 1519-ben Epiphanius címz. püspök és Bakács érsek helynöke által fölszenteltetett. Valószínűleg tehát egyháza akkor, és még

¹⁾ Notit. II. 231. Collis visitur manu adgestus. Bethleniani belli monimentum esse aiunt, quo caesorum ossa contegantur.

²⁾ Rajzukat közöltem a Vasárnapi Ujság 1858-diki foly. 4. számában.

³⁾ Fejér (Cod. Dipl. VIII. 2. 577. egy 1324-diki okiratban) hibásan olvassa, úgy látszik, Gutkarcsát Dercsikának. Egy más, 1373-diki okiratban (Cod. Dipl. IX. 4. 557.) ismét Gywrka volna szerinte Dercsika. A Györgysoka névnek már 1253-diki f. idézett okiratokban megjelenése megczáfolja azon érdekes regéket, melyek e nevet Mátyás király korából származtatják (lásd Karcsay, Uj Magy. Muz. 1852. 769. l.).